

การแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเจ้าเมืองและกรมการเมือง
ในหัวเมืองฝ่ายเหนือ ช่วงปลายสมัยรัฐจารีตสยาม¹
Economic Pursuits of Local Rulers and Officials
in the Northern Provinces of the Late Traditional Siamese State

ณัฐพงษ์ สกุลเลียว (Nattaphong Sakulleaw)²

¹บทความนี้ปรับปรุงมาจากวิทยานิพนธ์ของผู้เขียนเรื่อง
"สามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกับการก่อตัวของรัฐสมัยใหม่ สยาม พ.ศ. 2400-2450"
(วิทยานิพนธ์ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2561)

²ภาควิชาประวัติศาสตร์, คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยนเรศวร
Department of History, Faculty of Social Sciences, Naresuan University
Corresponding author e-mail: nut_leaw@hotmail.com

Received: January 31, 2026

Revised: March 18, 2026

Accepted: May 09, 2026

บทคัดย่อ

บทความนี้พยายามศึกษาการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือช่วงปลายสมัยรัฐจารีตสยามหรือในราวพุทธศตวรรษที่ 24 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 การขยายตัวทางเศรษฐกิจในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้หัวเมืองฝ่ายเหนือเปลี่ยนความหมายจาก “พื้นที่ปลายเขตปลายแดน” ไปสู่การเป็น “พื้นที่ชุมทางการค้า” ซึ่งทำให้ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมซับซ้อนมากยิ่งขึ้นจากการเดินทางเข้ามาเพื่อประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจของคนหลากหลายกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นพ่อค้าแม่ค้าพื้นเมืองสยาม พ่อค้าชาวจีนและเจ้าภาษีนายอากร รวมไปถึงพ่อค้าชาวต่างชาติและพ่อค้าที่เป็นคนในบังคับต่างชาติ แต่ภายใต้บริบทดังกล่าว เจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่ฝังตัวอยู่ในระบบการปกครองท้องถิ่นแบบจารีตผ่านการสร้างเครือข่ายเชิงเครือญาติและความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กลับใช้อำนาจและอิทธิพลของตนแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้วยวิธีการไม่ถูกต้อง เจ้าเมืองและกรมการเมืองจึงกลายเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อความราบรื่นในชีวิตทางเศรษฐกิจสังคมของผู้คนกลุ่มอื่น ๆ พฤติกรรมดังกล่าวทำให้ระบบการปกครองหัวเมืองแบบจารีตหมดความชอบธรรมลงทั้งต่อผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือและราชสำนักสยาม จึงเปิดโอกาสให้รูปแบบการปกครองที่เอื้ออำนวยต่อชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมมากกว่าเข้ามาทำหน้าที่แทนผ่านการปฏิรูปการปกครองที่เริ่มต้นขึ้นช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 25

คำสำคัญ: เจ้าเมือง, กรมการเมือง, หัวเมืองฝ่ายเหนือ, ปลายรัฐจารีตสยาม

Abstract

This article examines the economic exploitation by local rulers and officials in the northern provinces during the late Siamese traditional state period, approximately the 24th to early 25th Buddhist centuries. Economic expansion during this period transformed the northern provinces from "border areas" to "trading hubs," leading to more complex economic and social relationships. This was due to the influx of diverse groups engaged in economic activities, including local Siamese merchants, Chinese merchants, tax collectors, foreign merchants, and those under foreign jurisdiction. However, in this context, local rulers and officials in the northern provinces, entrenched in the traditional local governance system through kinship networks and patronage, abused their power and influence to pursue economic gain by unethical means. These rulers and officials thus became obstacles to the smooth economic and social lives of other groups. Such behavior undermined the legitimacy of the traditional provincial governance system, both for the people of the northern provinces and the Siamese court, thus opening the door for more economically and socially conducive forms of governance to take over through administrative reforms that began in the mid-25th Buddhist century.

Keywords: Local rulers, Local officers, The northern provinces, The late of traditional Siamese state

บทนำ

เราสามารถแบ่งแนวทางการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างส่วนกลางกับท้องถิ่นในกระบวนการอุปถัมภ์ของรัฐบาลสมัยรัตนโกสินทร์สยามออกเป็น 2 กลุ่มกว้าง ๆ กลุ่มแรกคืองานที่มองเห็นเฉพาะบทบาทของชนชั้นปกครองจากส่วนกลางที่นำพาพื้นที่หัวเมืองท้องถิ่นก้าวสู่ความศิวิไลซ์ (เช่น เฑาะ บุณนาค 2556, วุฒิชัย มูลศิลป์ และ สมโชติ อ๋องสกุล 2524) งานกลุ่มนี้จึงแทบไม่ให้ความสำคัญใด ๆ กับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในพื้นที่หัวเมืองท้องถิ่นก่อนหน้าที่กระบวนการปฏิรูปหรือระบบมณฑลเทศาภิบาลจะเริ่มต้นขึ้น ส่วนงานกลุ่มที่สองจับจ้องไปที่กระบวนการกดขี่ขูดรีดหัวเมืองท้องถิ่นที่เกิดขึ้นภายหลังการขยายอำนาจเข้าไปปกครองของศูนย์กลางกรุงเทพฯ ด้วยวิธีการเดียวกันกับเจ้าอาณานิคมตะวันตก พื้นที่หัวเมืองท้องถิ่นจึงถูกดึงเข้ามาอยู่ในความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมมากกว่าจะถูกนำพาไปสู่ความศิวิไลซ์ (เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียน 2559; ภิญญพันธ์ พจนะลาวัฒน์ 2565) อันเป็นเหตุให้เกิดปฏิกิริยาทั้งในเชิงต่อรองและต่อต้านการขยายอำนาจของกรุงเทพฯ ขึ้นในหลายท้องที่ (พรเพ็ญ อันตระกูล และ อัจฉราพร กมฺพพิสมัย 2527; วุฒิชัย มูลศิลป์ และ ธรรมนิตย วราภรณ์ 2525)

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะมองโลกในแง่ดีหรือแง่ร้าย งานทั้งสองกลุ่มต่างก็จัดวาง “ศูนย์กลาง” กับ “ท้องถิ่น” ให้อยู่ในฐานะคู่ตรงกันข้าม บทความชิ้นนี้จึงพยายามนำเสนอมุมมองที่ต่างออกไปผ่านการศึกษาประสบการณ์ในอดีตของพื้นที่ “หัวเมืองฝ่ายเหนือ” ซึ่งประกอบไปด้วยเมืองพิษณุโลก, พิจิตร, พิษณุ, สุโขทัย, สวรรคโลก, กำแพงเพชร, ตาก, นครสวรรค์ และเพชรบูรณ์ (ขวัญเมือง จันทโรจณี 2534, 11) ตั้งแต่ช่วงต้นรัตนโกสินทร์จนถึงก่อนที่กระบวนการปฏิรูปการปกครองจะเริ่มต้นขึ้นในปี พ.ศ. 2435 โดยแสดงให้เห็นว่าความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในช่วงเวลาดังกล่าวทำให้พื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือเปลี่ยนจาก “พื้นที่ปลายเขตปลายแดน” ไปสู่การเป็น “พื้นที่ชุมทางการค้า” ซึ่งจะเด่นชัดมากยิ่งขึ้นหลังจากที่สนธิสัญญาเบาว์ริงเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2398 การเปลี่ยนแปลงความหมายของพื้นที่ดังกล่าวมาพร้อมกับบรรยากาศทางเศรษฐกิจแบบใหม่เนื่องจากการเป็นพื้นที่ชุมทางการค้าได้ดึงดูดให้ผู้คนหลากหลายกลุ่มเดินทางเข้ามาปฏิสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนผ่านการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่าง ๆ แต่ทว่ากลไกการจัดการปกครองหัวเมืองท้องถิ่นแบบจารีตกลับมีอาจเอื้ออำนวยให้ชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คนเหล่านั้นดำเนินไปได้อย่างราบรื่น ยิ่งไปกว่านั้น เจ้าเมืองและกรมการเมืองยังมีแนวโน้มที่จะใช้อำนาจและอิทธิพลของตนแสวงหาผลประโยชน์ในทางที่มีขอบอีกด้วย โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือการหาผลประโยชน์ผ่านการพิจารณาคดีความและการเลี้ยงดูโจรผู้ร้ายซึ่งสร้างความเดือดร้อนให้กับผู้คนในวงกว้าง จนกล่าวได้ว่า เจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือได้ผลตัวเองออกจากหน้าที่อันพึงปฏิบัติตามคติการปกครองในสังคมการเมืองแบบจารีต มีหน้าซำยังผันตัวเองไปเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อความราบรื่นในชีวิตทางเศรษฐกิจสังคมของผู้คนกลุ่มอื่น ๆ เสียเองอีกด้วย พฤติกรรมดังกล่าวทำให้ระบบการปกครองหัวเมืองแบบจารีตหมดความชอบธรรมลงในที่สุด และเปิดโอกาสให้ระบบการปกครองแบบใหม่ที่เอื้ออำนวยต่อชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คนมากกว่าเข้ามาทำหน้าที่แทน

ในแง่หนึ่ง อย่างน้อยก็ในกรณีของหัวเมืองฝ่ายเหนือ กระบวนการปฏิรูปเพื่อสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามจึงมิได้อยู่ในลักษณะเป็นคู่ตรงกันข้ามที่ขัดแย้งกันระหว่าง “ศูนย์กลาง” กับ “ท้องถิ่น” เสมอไป เพราะระบบการปกครองแบบใหม่ที่มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นนั้นเป็นความต้องการร่วมกันระหว่างราชสำนักสยามและพ่อค้าแม่ค้าสามัญชนที่ใช้ชีวิตอยู่ภายในท้องถิ่น เนื่องจากปัญหาที่ปรากฏอยู่ตรงหน้าในช่วงเวลาดังกล่าวคือความล้มเหลวและไร้ประสิทธิภาพของระบบการปกครองแบบเดิม ส่วนระบบการปกครองแบบใหม่ที่กำลังก้าวเข้ามาแทนที่นั้นจะนำพาปัญหาต่าง ๆ ตามมาภายหลังหรือไม่ ก็คงเป็นสิ่งที่ผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือในช่วงเวลานั้นยังมีอาจรับรู้ได้ ส่วนในอีกแง่หนึ่งนั้น บทความนี้ต้องการเน้นย้ำว่าความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ใด ๆ ในหน้าประวัติศาสตร์ ไม่ว่าจะดีหรือร้าย ย่อมมีเรื่องราวของชนธรรมดาสامัญญ์ปรากฏอยู่ด้วยเสมอ การเกิดขึ้นของรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยามเองก็ไม่พ้นไปจากเงื่อนไขนี้ เพราะลำพังเพียงการนำพาของมหาบุรุษผู้มากความสามารถและปรารถนาดี หรือบทบาทของชนชั้นผู้ปกครองที่ต้องการขยายอำนาจเข้าไปกดขี่ประชาชนในหัวเมืองท้องถิ่นเพียงมิติเดียว ย่อมไม่อาจทำให้รัฐสยามสมัยใหม่ก่อรูปขึ้นมาได้ หากแต่ต้องอาศัยความปรารถนาความร่วมมือถึงการสนับสนุนของผู้คนธรรมดาสามัญในการสถาปนาขึ้นมาด้วย

ข้อจำกัด

การศึกษาเรื่องราวของผู้คนธรรมดาสามัญในท้องถิ่นในช่วงก่อนสมัยใหม่ย่อมมีข้อจำกัดเรื่องหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่จะฉายภาพความเปลี่ยนแปลงของท้องถิ่นด้วยสายตาของคนในท้องถิ่นนั้น ๆ เอง บทความชิ้นนี้จึงพยายามแกะข้อมูลเกี่ยวกับสภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือผ่านหลักฐานประเภทใบบอกและสารตราซึ่งถูกผลิตและรักษาไว้โดยส่วนกลางเป็นหลักและพยายามปะติดปะต่อข้อมูลที่ย่อยเหล่านี้นเพื่อฉายภาพความเปลี่ยนแปลงระยะยาวของชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ในพื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ

หัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะพื้นที่ปลายเขตปลายแดน

ในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ หัวเมืองฝ่ายเหนือถือเป็นพื้นที่ “ปลายเขตปลายแดน” ที่มีบทบาทสำคัญด้านความมั่นคง การควบคุมด้านทาง และการผลิตสินค้าส่วยของป่า ชนชั้นผู้ปกครองที่กรุงเทพฯ จึงสั่งการให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองในบริเวณนี้คอยดูแลด้านทาง กวดขันควบคุมไม่ให้ไพร่หนีเล็ดลอดออกไปจากพระราชอาณาเขต และเกลี้ยกล่อมรวบรวมผู้คนให้มั่นคงบริบูรณ์เพื่อตั้งเป็นบ้านเป็นเมืองอยู่ตลอดมา (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 12; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 47) ซึ่งรวมไปถึงการเกลี้ยกล่อมพวกตองซู่และเงี้ยวให้เข้ามาอาศัยอยู่ปลายเขตปลายแดนโดยการ “จัดหลวงขุนหมื่นมีสติปัญญาออกไปพูดจาชักพาเข้ามาไว้ในแขวงบ้านแขวงเมือง” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 47) นอกจากนั้นต้องคอยสืบราชการเกี่ยวกับเมืองประเทศราชและอาณาจักรข้างเคียง โดยเฉพาะเมื่ออังกฤษเริ่มขยายอำนาจเข้าไปในพม่าซึ่งทำให้ราชสำนักสยามติดต่อสื่อสารกับหัวเมืองทางฝั่งตะวันตกอย่างเมืองตาก กำแพงเพชร และอุทัยธานีมากขึ้นเป็นพิเศษ (Stapanawatana 1996, 108) ในที่สุดก็มีการเลื่อนบรรดาศักดิ์ของกรมการผู้มิหน้าที่ดูแล

รับผิดชอบด้านทางให้ใหญ่โตขึ้น นั่นคือ เลื่อนให้พระพลสงครามนายกongด้านเมืองตากขึ้นเป็นพระยาสยามสิมานุรักษ์จางวางในปี พ.ศ. 2397 (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 47) และเลื่อนพระปลัดเมืองพิชัยขึ้นเป็น “พระยาอุดรกาลโกศล” ในปี พ.ศ. 2408 เพื่อทำหน้าที่ตัดสินคดีความที่เกี่ยวข้องกับเมืองประเทศราช และคอยรับรองเจ้านาย แสนท้าว พระยาลาว เมืองหลวงพระบาง เมืองแพร่ เมืองน่าน เนื่องจากทางราชสำนักเห็นว่าเมืองพิชัยเป็นเมืองหน้าด่าน เขตแดนติดต่อกับเมืองหลวงพระบาง เมืองแพร่ เมืองน่าน ต้องสืบสวนราชการและมีคดีความอยู่ไม่ขาด (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 25/2)

ในฐานะพื้นที่ปลายเขตปลายแดน หัวเมืองฝ่ายเหนือจึงมีบทบาทสำคัญในการผลิตสินค้าส่วยของป่าให้กับราชสำนักอีกด้วย ขวัญเมือง จันทโรจณี (2534, 96-97) พบว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือส่งสินค้าของป่าให้ราชสำนักราว 15-17 ชนิด ส่วยจำนวนหนึ่งถูกนำไปแลกเปลี่ยนกับสินค้าต่างประเทศ เช่น ผลแร่และฝางซึ่งเป็นที่ต้องการมาก “สำหรับที่จะตอบแทนสินค้าเมืองนอก” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 28) ส่วยอีกประเภทหนึ่งจำเป็นต่อการทำนุบำรุงบ้านเมืองและราชธานีให้ดำรงอยู่ในฐานะของศูนย์กลางจักรวาลทางการปกครองใหม่ได้อย่างสมพระเกียรติ โดยเฉพาะน้ำรักและไม้ขอนสักที่ต้องใช้ในการสร้างวัด สร้างวัง รวมถึงการต่อเรือ (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 1; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 291) ส่วยไม้ขอนสักเหล่านี้สามารถลำเลียงจากหัวเมืองฝ่ายเหนือลงไปสู่กรุงเทพฯ ได้ง่ายผ่านแม่น้ำสาขาต่าง ๆ ที่จะมารวมกันเป็นแม่น้ำเจ้าพระยานั่นเอง

หัวเมืองฝ่ายเหนือในฐานะพื้นที่ “ชุมทางการค้า”

การเกิดขึ้นของสนธิสัญญาเบาว์ริงในปี พ.ศ. 2398 ทำให้สยามเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบทุนนิยมโลกมากขึ้น ประกอบกับการขยายอำนาจเข้าสู่พม่าตอนบนของอังกฤษได้ทำให้ตลาดภายในกับภายนอกเชื่อมโยงถึงกันหมด ดังนั้น การผลิต การบริโภค และการไหลเวียนของเงินตราจึงขยายตัวอย่างต่อเนื่อง (วรารณ เรื่องศรี 2556, 67-68) เศรษฐกิจการค้าที่เมืองศูนย์กลางอย่างกรุงเทพฯ มะละแหม่ง และเชียงใหม่เติบโตขึ้นมากและกลายเป็นตลาดแลกเปลี่ยนสินค้าอุตสาหกรรมจากตะวันตกกับสินค้าที่ผลิตขึ้นภายในภาคพื้นทวีป ภายใต้บริบทดังกล่าวนี้เอง หัวเมืองฝ่ายเหนือก็เริ่มกลายเป็นพื้นที่ชุมทางการค้าที่เต็มไปด้วยการเดินทางค้าขายของผู้คนหลากหลายกลุ่มด้วยเช่นกัน เริ่มตั้งแต่พ่อค้าชาวจีนที่เดินทางขึ้นล่องเพื่อนำสินค้าจากกรุงเทพฯ ขึ้นไปแลกเปลี่ยนซื้อขายกับสินค้าที่มาจากภายในภาคพื้นทวีปกันอย่างคับคั่ง (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 81/1; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 161/1) และปรากฏหลักฐานว่าเริ่มตั้งถิ่นฐานอยู่ร่วมกันเป็นหลักเป็นแหล่งในหัวเมืองฝ่ายเหนือมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 จนทางราชสำนักต้องตั้งตำแหน่ง “นายอำเภอจีน” ขึ้นเพื่อให้กลุ่มชาวจีนเหล่านี้มีผู้นำในการติดต่อประสานงานเรื่องต่าง ๆ โดยในเมืองนครสวรรค์ปรากฏว่าได้ตั้งนายอำเภอจีนขึ้นครั้งแรกในปี พ.ศ. 2385 โดยระบุว่า “ให้ตั้งเงินเจ้าภาชี นายอำเภอจีนขึ้นไว้ ณ หัวเมือง จะได้บังคับบัญชาว่ากล่าวเงินมีชื่อ อย่าให้คบหากันเป็นโจรผู้ร้าย และซื้อขายสิ่งของต้องห้าม” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 18) การขยายตัวของระบบเจ้าภาชีนายอากรเป็นหลักฐานที่บ่งชี้ว่ากิจกรรมทางการผลิตและการค้าของราษฎรในหัวเมืองฝ่ายเหนือเฟื่องฟูขึ้นอย่างมากจนคุ้มค่าพอที่เจ้าภาชีจะลงทุนขอประมูลเพื่อเดินทางขึ้นมาจัดเก็บผลประโยชน์ แม้ในระยะแรก ๆ พวกเขาจะมีความ

ขัดแย้งกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ แต่ก็สามารถประสานประโยชน์ร่วมกันได้ในภายหลัง (ขวัญเมือง จันทโรจณี 2534, 127-132)

นอกจากพ่อค้าชาวจีนแล้ว เจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือยังต้องคอยดูแลกวาดขัน “ลูกค้า” กลุ่มอื่น ๆ ที่เดินทางข้ามเขตแดนเข้ามาค้าขายด้วย ไม่ว่าจะเป็น “ลูกค้าเมืองเชียงใหม่ เมืองลคร ลำปาง เมืองลำพูน เมืองเถินบุรี [...] ลูกค้าเมืองตาก เมืองกำแพงเพชรจะไปมาค้าขายทางเมืองเมะด้าเลิม [...] ลูกค้าต้องชูงะมาค้าขายอยู่แต่เพียงเมืองตาก” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 24/2) มีหลักฐานที่บ่งชี้ว่า ตามธรรมเนียมปฏิบัติแบบเดิม ราชสำนักสยามอนุญาตให้พ่อค้าชาวพม่า ต้องชูงะ หรือเงี้ยวเข้ามาค้าขายได้ในเฉพาะบริเวณเมืองพรมแดนเท่านั้น ดังปรากฏอยู่ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีสารตราส่งไปยังหัวเมืองฝ่ายเหนือว่า “อย่าปล่อยลูกค้าต้องชูงะเลยเข้าไป ณ หัวเมืองชั้นใน ๆ ได้ไปอันขาดทีเดียว” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 24/2) อย่างไรก็ตาม สนธิสัญญาเบาว์ริงทำให้สถานการณ์ต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงไป เนื่องจากพ่อค้ากลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้กลายเป็นคนในบังคับต่างชาติที่มีหนังสือเดินทางถูกต้องตามข้อตกลงจึงสามารถเดินทางเข้ามาค้าขายยังหัวเมืองชั้นในได้ แต่การเดินทางลูกค้านี้เข้ามายังหัวเมืองชั้นในของชาวต่างประเทศยังเป็นธรรมเนียมใหม่ที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองไม่คุ้นเคย ทางราชสำนักจึงต้องส่งสารตราขึ้นมามีอภัยให้เข้าใจว่าสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นไปตามข้อตกลงตามสนธิสัญญาพระราชไมตรี (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 121/2) รวมทั้งยังกำชับให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองคอยดูแลและอำนวยความสะดวกคนกลุ่มนี้ด้วย (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 334)

การเดินทางเข้ามาค้าขายของพ่อค้าซึ่งเป็นคนในบังคับต่างชาติเหล่านี้ทำให้ชีวิตทางเศรษฐกิจของผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือทวีความซับซ้อนขึ้นมากทีเดียว คดีความระหว่างคนในบังคับต่างชาติกับชาวท้องถิ่นพื้นเมืองจึงปรากฏออกมาให้เห็นเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ ตั้งแต่ความขัดแย้งกันในเรื่องเล็ก ๆ น้อย ๆ อย่างการติดตามหนี้สิน เรื่อยขึ้นไปจนถึงความขัดแย้งใหญ่โตที่เกี่ยวข้องกับผู้คนหลากหลายกลุ่ม (เช่น หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 119; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 155; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 35; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 171; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 172; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 9)

หลักฐานชั้นดีที่แสดงให้เห็นความสัมพันธ์อันซับซ้อนระหว่างคนกลุ่มต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกันจากกิจกรรมทางเศรษฐกิจ คือ คดีความเกี่ยวกับไม้ขอนสักซึ่งเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ต้องใช้ทุนสูง ผู้เป็นเจ้าของธุรกิจจึงมักเป็นพ่อค้ารายใหญ่ แต่ขั้นตอนต่าง ๆ ในกระบวนการผลิตก็ต้องยุ่งเกี่ยวกับผู้คนกลุ่มต่าง ๆ อีกเป็นจำนวนมาก ไม่ว่าจะเป็นลูกจ้างในการตัดฟันและชักลาก ส่วนการขนส่งลำเลียงลงไปกรุงเทพฯ ผ่านแม่น้ำสายต่าง ๆ ก็เสี่ยงไม่ได้ที่จะต้องปฏิสัมพันธ์กับคนกลุ่มอื่น ๆ อย่างซับซ้อนและกว้างขวาง ดังที่ เฉลียว ทองอุไทย (2548, 85) ได้บันทึกชีวิตในวัยเด็กของเขาที่อำเภอแสนตอ (เดิมคือเมืองขามบุรีริวกุ เมืองขึ้นเมืองกำแพงเพชร) ในราวพุทธศตวรรษ 2440 เอาไว้ว่า ในฤดูฝนกลางแม่น้ำจะเต็มไปด้วยซุงไม้สักและไม้ตะแบกซึ่งแตกออกมาจากแพที่เชียงใหม่และลำปาง ทำให้ชาวบ้านแสนตอว่ายน้ำไปนำซุงเหล่านี้มาเก็บไว้เพื่อเรียกค่าไถ่

เป็นรายได้เสริม เพราะเมื่อถึงหน้าแล้งผู้แทนจากบริษัทต่างชาติก็จะมาไถ่ไม้กลับไป โดยค่าจ่ายค่าไถ่ให้ต้นละ 25 สตางค์ ซึ่งมีความเป็นไปได้สูงว่าการเก็บไม้ขอนสักที่หลุดแตกออกจากขบวนขนส่งลำเลียงเพื่อเรียกค่าไถ่เช่นนี้ คงเกิดขึ้นโดยทั่วไปในชุมชนที่ตั้งอยู่ริมรายทาง

การที่ธุรกิจการค้าไม้ขอนสักต้องยุ่งเกี่ยวกับผู้คนเป็นจำนวนมากทำให้เกิดความที่เกิเกิดขึ้นนั้นเต็มไปด้วยเรื่องราวอันยุ่งยากเพราะมักจะเกี่ยวข้องกับทั้งโจรผู้ร้ายในพื้นที่ต่าง ๆ เจ้าเมืองและกรรมการเมืองท้องถิ่น คนในบังคับต่างชาติ เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย รวมถึงศาลกงสุลของชาติต่าง ๆ ด้วย ดังตัวอย่างคดีความเรื่องหนึ่งที่เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2428 ความว่า

“มิตเตอบบิลมิกกับนายแซเข้าซื้อกันทำเรื่องราร้องต่อพระกำแหงพรมปลัด กล่าวโทษจีน
ตันซุนกิมกับลูกจ้างและอำแดงแสงคนมีชื่อว่า คบคิดกับจีนตันซุนกิมตั้งกองช่องสุ่มคุม
ภักภากประมาณ 50-60 คน เทียวเกบเอาไม้ซเรศักของราษฎรไทย จีน เจี้ยว ลูกค้าแล
ไม้ซเรศักของมิตเตอบบิลมิกสา จับไม้ซเรศักที่แพจีนตันซุนกิมขอให้เรียกจีนตันซุนกิมกับ
ภักภาก 50-60 คนมาพิจารณา พระกำแหงพรมปลัดได้รับอายัดไม้ไว้ทั้งสองราย แล้วพระ
กำแหงพรมเห็นความว่า มิตเตอบบิลมิกจีนตันซุนกิมเป็นคนลักขโมยต่างประเทศด้วยกันทั้ง
2 ฝ่าย ได้ส่งเรื่องราวกี่ 2 ฉบับแต่งกรรมการคุมลงไปส่งณกรุงเทพฯ มีความในบอกหลาย
ประการ พิศเคราะห์ตามบอกเห็นว่าความรายนี้ เกี่ยวข้องกับคนฝ่ายไทย อังกฤษ ฝรั่งเศส
ฮอลันดาอยู่ จึงได้คัดสำเนาบอกเรื่องราวกี่ 2 ฉบับส่งไปยังเจ้าพนักงานกรมท่า [...] มี
หนังสือรับสั่งจากพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นเทววงษ์วโรประการเสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศ มายังเจ้าพนักงานกรมท่าว่า [...] ตกลงพร้อมกันยอมให้ดอกเตอดาเป
เลียนกงสุลเยอรมันเป็นคนกลางชำระตัดสินให้แล้วกัน เปนการเด็ดขาด” – เน้นโดยผู้เขียน
(หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/9 จ.ศ.1247 เรื่องที่ 98)

จะเห็นได้ว่า การกลายเป็นพื้นที่ชุมทางการค้าได้ทำให้กิจกรรมทางเศรษฐกิจการค้าของหัวเมืองฝ่ายเหนือขยายตัวขึ้นอย่างต่อเนื่อง ชีวิตของผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือมีความสัมพันธ์ที่กว้างไกลและซับซ้อนมากขึ้นจากความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจกับผู้คนที่เดินทางเข้ามาจากภายนอกซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นคนที่มิอำนาจจากภายนอกที่ใหญ่โตกว่าเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในท้องถิ่นคอยหนุนหลัง ชีวิตทางเศรษฐกิจที่มีขอบเขตกว้างไกลขึ้นเช่นนี้ทำให้พ่อค้าสามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือต้องการอำนาจที่เป็นสากลมากกว่า หรืออำนาจที่จะเอื้ออำนาจรวมถึงขจัดความขัดแย้งในชีวิตของพวกเขาได้อย่างยุติธรรมมากกว่าอำนาจของเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในท้องถิ่นแบบเดิม ที่นอกจากจะไม่มีศักยภาพในการยุติความขัดแย้งแล้ว ยังใช้ทุกวิถีทางในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจดังที่เราจะได้เห็นในหัวข้อถัดไป

การแสวงหาผลประโยชน์ของเจ้าเมืองและกรรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ

เจ้าเมืองและกรรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือก็ดำรงชีวิตอยู่ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจในลักษณะดังกล่าวด้วยเช่นกัน หลักฐานหลายชิ้นแสดงให้เห็นว่าเจ้าเมืองและกรรมการล้วนมีทรัพย์สิน

สมบัติเป็นจำนวนมาก แม้กระทั่งหลวงนาเมืองเพชรบูรณ์ก็สามารถใช้ทรัพย์สินสิ่งของต่าง ๆ รวมไปถึงทาสชายหญิงและช้างม้าโคกระบือที่มีมูลค่ารวมกันมากถึง 20 ชั่งสำหรับสู่ขอบุตรสาวของพระยาเพชรบูรณ์นอกราชการในปี พ.ศ. 2391 (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 185) ส่วนในปี พ.ศ. 2395 พบว่าหลวงประเทศมีลูกหนี้ถึง 35 คนที่อาศัยอยู่ในเมืองสุโขทัยและเมืองสวรรคโลก ติดค้างเงินหลวงประเทศเป็นจำนวนมากกว่า 50 ชั่ง (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 134/3) ทรัพย์สินสมบัติเหล่านี้คงเป็นผลจากการประกอบกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลากหลายรูปแบบดังที่ปรากฏให้เห็นในหลักฐานอยู่บ้าง เช่น หลวงอินเมืองเพชรบูรณ์ที่รับยาสูบไปขาย (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1212 เลขที่ 144/2) พระวิจิตรภักดีปลัดเมืองตากใช้ให้คนเดินทางมาซื้อผ้าไหมและสิ่งของที่เมืองนครราชสีมาไปจำหน่ายใช้สอยที่เมืองตาก (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 104) หลวงสรวิตที่เอาช้างไปขายนอกเขตนอกแดนสามตัว (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 159/2) หรือพระปลัดเมืองสวรรคโลกกู้เงินคนมีชื่อไปหาซื้อไม้ขอนสัก (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1212 เลขที่ 124) เป็นต้น

ข้อจำกัดอย่างหนึ่งของหลักฐานประเภทใบบอกและสารตราก็คือแทบจะไม่ได้บันทึกถึงการแสวงหาผลประโยชน์ในหนทางที่ถูกที่ควรของเจ้าเมืองและกรมการเมืองไว้เท่าไรนัก เพราะเอกสารประเภทนี้มักจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีปัญหาความขัดแย้งเกิดขึ้นหรือมีการกระทำความผิดจนกลายเป็นคดีความ แต่ก็อาจจะกล่าวได้ว่าเจ้าเมืองและกรมการเมืองมีชีวิตที่สัมพันธ์กับโลกเศรษฐกิจที่กำลังเติบโตขึ้นมาด้วยเช่นกันและพวกเขามีหลายวิถีทางในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดังที่มีการตั้งข้อสังเกตไว้ว่า เมื่อเงินตรากลายเป็นสิ่งจำเป็นทำให้ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองได้รับจากการทำราชการอย่างโบราณไม่พอเลี้ยงชีพพวกเขาจึงต้องคิดหาผลประโยชน์เพิ่มพูนขึ้นในทางอื่น ไม่ว่าจะเป็นการทำไร่ นา ค้าขาย หรือใช้อำนาจตามตำแหน่งในราชการเป็นปัจจัยให้ได้ผลประโยชน์ “ค้าขายเข้าหุ้นกับผู้ใด ก็อาจสงเคราะห์ผู้เป็นหุ้นให้ซื้อขายคล่องได้กำไรมากขึ้น [...] เจ้าภาชีนายอากรได้รับผูกขาดไปจากกรุงเทพฯ ถ้าให้เจ้าเมืองกรมการเมืองมีส่วนได้ด้วย ก็ได้รับความสงเคราะห์ให้เก็บภาษีอากรสะดวกขึ้น [...] เกิดประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการแทบทั่วไป” (ดำรงราชานุภาพ 2545, 50) สอดคล้องกับ พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน ที่ทรงกล่าวถึงพฤติกรรมของกรมการเมืองไว้ว่า “[เมื่อ] บ้านเมืองสมบูรณ์ขึ้น ทรัพย์สินสมบัติซึ่งจะจับจ่ายใช้สอยเป็นประโยชน์เลี้ยงตัวของเจ้าพนักงาน [...] เปนทางสุจริตไม่พอที่จะจ่ายให้เพราะสิ่งของทั้งปวงมีราคาแพงขึ้นกว่าแต่ก่อน [...] ครั้นจะหาตรงๆ ก็ไม่ได้ทันอกทันใจ จึงต้องหาไปตามแต่จะได้อ ต้องตกไปในทางทุจริต [...] ได้โดยร้อนๆ เย็นๆ หวาดๆ หวั่นๆ” (จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 2540, 9-10) ซึ่งพฤติกรรมดังกล่าวสัมพันธ์อย่างยิ่งกับรูปแบบการปกครองส่วนท้องถิ่นของรัฐสยามแบบจารีต

“เปนสังขยาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑล”: การปกครองหัวเมืองฝ่ายเหนือก่อนการปฏิรูป

ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ หรือผู้ใหญ่กับผู้ย่อย คือรากฐานความสัมพันธ์ของผู้คนทุกระดับในโครงสร้างทางสังคมการเมืองของรัฐจารีต (ดู อคิน รพีพัฒน์ 2521) เพราะชนชั้นผู้ปกครองเชื่อว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ระหว่างผู้ใหญ่น้อยจะทำให้โลกสังคมการเมืองดำเนินไปอย่างราบรื่นไล่ระดับ

ขึ้นตั้งแต่ในระดับครอบครัว ชุมชน เมือง และราชอาณาจักร อุดมคติทางการเมืองของรัฐจารีตจึงเกิดขึ้นจากพื้นฐานความสัมพันธ์ส่วนบุคคลอันดีระหว่างผู้ใหญ่กับผู้น้อย ดังนั้น เพื่อบรรลุถึงอุดมคติดังกล่าวราชสำนักสยามจึงอนุญาตให้มูลนายระดับล่างส่งต่อตำแหน่งทางราชการกันภายในกลุ่มครอบครัวหรือเครือญาติเพราะเห็นว่าบุตรหลานหรือเครือญาติของนายหมวดนายกองคนเก่าย่อมมีความคุ้นเคยกับตัวไพร่ในสังกัดและคุ้นเคยกับการช่วยทำราชการมาก่อน ภูมิหลังเช่นนี้จะทำให้การเกณฑ์ส่วยไม่ติดขัด ตัวไพร่ไม่หลบหนีไปเพราะนายหมวดนายกองกับตัวไพร่มีความคุ้นเคยรักใคร่กันอยู่ก่อนแล้ว (ดูตัวอย่างคำสั่งแต่งตั้งมูลนายระดับล่างได้ในจดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 76/3; จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 24/1; จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 3; จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 25/2) นโยบายเช่นนี้ดำเนินมาช้านานจึงเปิดโอกาสให้มูลนายในท้องถิ่นสะสมอำนาจและอิทธิพลขึ้นมาได้

ในระดับเจ้าเมือง ผู้ที่ขึ้นมาดำรงตำแหน่งมักจะมีความสัมพันธ์กับทางราชสำนักในทางใดทางหนึ่ง โดยเฉพาะการเป็นข้าหลวงเดิมที่เคยรับใช้สนองพระเดชพระคุณและใกล้ชิดคุ้นเคยกับพระมหากษัตริย์หรือชนชั้นสูงในกรุงเทพฯ มาก่อน นอกจากนั้นยังพบว่าเจ้าเมืองหนึ่ง ๆ มักจะเป็นเครือญาติกับเจ้าเมืองที่อยู่ใกล้เคียงกันด้วย ตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ. 2409 มีการแต่งตั้งให้พระยาบรรพตภูมาธิการเจ้าเมืองบรรพตพิสัยไปเป็นที่พระยาตาก แล้วตั้งหลวงอนุรักษ์ภักดีผู้น้องและรับราชการในวังหน้ามาเป็นเวลานานไปดำรงตำแหน่งแทน (จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 57) เช่นเดียวกับที่เลื่อนให้พระพิจิตรไปเป็นพระยาสุโขทัยและตั้งนายพุ่มมหาดเล็กซึ่งเป็นข้าหลวงเดิมและเป็นน้องพระยาสุโขทัยขึ้นมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองพิจิตรแทนในปี พ.ศ. 2401 (จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 33/7) เป็นต้น

ลักษณะเช่นนี้น่าจะเกิดขึ้นโดยทั่วไป ดังที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้อธิบายไว้ว่าเจ้าเมืองในหัวเมืองเหนือโดยมากเป็น “เทือกเถาเหล่ากอเจ้าเมืองคนก่อน ๆ” ทำมาหากินจนตั้งถิ่นฐานได้ในเมืองนั้น หากมีลูกก็ถวายตัวเป็นมหาดเล็กหรือฝึกหัดให้ทำราชการในเมืองนั้นเอง “จนได้รับสัญญาบัตรเป็นผู้ช่วยราชการเป็นยกกระบัตร เป็นปลัด ใครดีก็ได้เป็นเจ้าเมือง ในที่สุดเป็นแล้วก็อยู่ในเมืองนั้นตลอดชีวิต [...] ยิ่งถึงชั้นกรรมการชั้นรองลงไปต้องเลือกหาแต่ในพวกคบคิดในเมืองนั้นเองทั้งนั้นเพราะหาคนต่างถิ่นยาก” (ดำรงราชานุภาพ 2545, 50-51) ดังนั้น แม้ว่าเจ้าเมืองจะเป็นคนที่ถูกส่งมาจากส่วนกลาง แต่ทว่าพวกเขาสามารถใช้ความสัมพันธ์เชิงเครือญาติ สร้างเครือข่าย ผสานตนเองเข้ากับพื้นที่จนกลายเป็นผู้มีอำนาจและอิทธิพลประจำท้องถิ่น และใช้อำนาจและอิทธิพลเบียดเบียนบุตรหลานอยู่เสมอ ลักษณะเช่นนี้ได้กลายเป็นปัญหาสำคัญสำหรับกระบวนการปฏิรูประบบการปกครอง ดังที่สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้เขียนรายงานจากการตรวจราชการในมณฑลนครสวรรค์ไว้ว่า

“[กรมการเมือง]เปนลูกหลานว่านเครือในครัวเรือนอันเดียวกับผู้ว่าราชการเมืองแทบทั้งเมือง ไม่ใช่ได้ดีด้วยความสามารถ [...] แท้จริงเรื่องนี้ เปนความจริงอย่างประหลาดที่ผู้ว่าราชการเมืองและกรรมการหัวเมืองในมณฑลนครสวรรค์ จะว่าเปนสังขะญาติเกี่ยวดองกันไปทั้งมณฑลก็ว่าได้ ใช่แต่เท่านั้นทุก ๆ เมืองได้รักษาประเพณีเปนแบบเดียวกัน กล่าวคือเอาญาติพี่น้องของผู้ว่าราชการเมืองตั้งเปนกรรมการแทบทั้งเมือง ถ้าใครแปลกถิ่นเข้าไปก็

มักไม่มีความสุข เปรียบอย่างเดียวกันตั้งแต่เมืองตากลงมาเมืองกำแพง เมืองนครสวรรค์ เมืองอุทัยธานี มีผลเช่นทำนองเดียวกัน คือ พวกกรมการเมืองซึ่งเปนลูกหลานว่าเครือผู้ว่าราชการเมือง มักจะเอาอำนาจที่มีในตำแหน่งใช้ในประโยชน์การค้าขาย หรือมิฉะนั้นที่เปนคนกิเลสหายากก็เอาไปใช้ถึงเบียดเบียนราษฎรให้ได้ความเดือดร้อน ด้วยถือเสียว่าเปนกันเองทั้งเมือง เรื่องนี้เป็นเรื่องที่จะต้องแก้ไข” (พจน.ร.5 ม.48/2)

ระบบการปกครองส่วนท้องถิ่นแบบจารีตที่อนุญาตให้เจ้าเมืองและกรมการเมืองในท้องถิ่นสามารถบริหารงานปกครองได้อย่างค่อนข้างเป็นอิสระได้เปิดโอกาสให้คนกลุ่มนี้สร้างเครือข่ายในหลายระดับเพื่อใช้ในการแสวงหาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์เชิงเครือญาติทั้งในระดับระหว่างเจ้าเมืองและกรมการเมืองภายในเมือง หรือการสร้างเครือข่ายระดับล่างด้วยการนำเอาพวกพ้องบ่าวไพร่ของตนเองเข้ารับตำแหน่งกรมการเมืองระดับล่าง ซึ่งการกระทำดังกล่าวสร้างความเดือดร้อนให้กับผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือขึ้นอย่างกว้างขวาง ดังที่จะกล่าวต่อไป

หากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการ: การยกยอกเงินหลวง

เจ้าเมืองและกรมการเมืองมักจะยกยอกส่วย เงินแทนส่วยหรือแทนการเกณฑ์ รวมถึงเรียกเก็บเงินกับราษฎรซ้ำซ้อนหรือเกินอัตราอยู่เสมอ ตัวอย่างเช่นในปี พ.ศ. 2429 มีการฟ้องร้องว่าพระยากำแพงเพชรกับกรมการเมืองมีข้อคิดกันเกณฑ์เลกนอกท้องตรา 200 คนและลงเอาเงินกับขุนหมื่นตัวเลกเสมอคนละ 1 ชั่ง 10 ตำลึงเป็นอาณัติประโยชน์ (พจน. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 11 จ.ศ. 1248 เรื่องที่ 125) หรือที่เมืองพิษณุในปี พ.ศ. 2431 ก็มีการร้องเรียนว่าพระยาสุโขทัยได้เกณฑ์นายบัว นายอุ่น นายพ่วง นายกุนไปราชการทัพซึ่งทั้ง 4 คนได้เสียเงินค่าจ้างคนแทนตัวไปคนละ 15 ตำลึง แต่ต่อมากลับถูกเรียกเกณฑ์อีกและก็ยังยอมเสียเงินค่าจ้างอีกคนละ 15 ตำลึง ครั้นเมื่อพระยาสุโขทัยกลับมาจากราชการทัพแล้ว พระยกระบัตร์ หลวงมหาดไทย นายอ่องเสมียนตราเกาะเอาตัวทั้ง 4 มาบังคับเอาเงินอีกคนละ 15 ตำลึง นายบัวจึงร้องว่าต้องเกณฑ์เสียเงินถึงสองครั้งแล้วไม่มีเงินจะเสียให้ (พจน. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 24 จ.ศ. 1250 เรื่องที่ 90)

เราพบว่าเงินหลวงที่ถูกยกยอกหรือเงินที่เรียกจากราษฎรโดยมิชอบเหล่านี้มักถูกเจ้าเมืองและกรมการเมืองนำไปใช้ในกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อเพิ่มทุนทรัพย์สินของตนเอง เช่น ในปี พ.ศ. 2395 พบข้อมูลว่าขุนเทวีวิจารณ์นอกราชการเอาเงินค่านาซื้อไม้ขนสั๊ก 207 ต้นเปนเงิน 8 ชั่ง 12 ตำลึง (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 56/1) เช่นเดียวกับขุนเทพเสนาที่นำเงินหลวงค่านา 45 ชั่งไปซื้อไม้ขนสั๊กเสียหมด (พจน. ร.5 ม.2.12/4 ใบบอก (นครสวรรค์)) หรือพระไชยบุรณ์ปลัดผู้รักษาเมืองพิษณุโลกที่รับข้าวมาขึ้นฉางไว้ที่บ้านถึง 59 เกวียนเศษ 12 ถึง 10 ทนนานแต่กลับเอาไปจำหน่ายเสีย โดยเขาอ้างเหตุผลว่า

“เห็นว่าเสบียงอาหารก็อยู่กับราชการทัพอยู่แล้ว เกลือกกว่าเข้าจะผลาญเสียไป [...] จึงจำหน่ายให้กับจีนมีชื่อทำหนังสือสัญญาไยไป จีนมาเปนที่ขุนเทพอากรอนไยไปเปนเข้าเปลือก 37 เกวียน จีนแดงอำแดงพ่องไย 10 เกวียน รวมเข้าเปลือก 47 เกวียนพระไชยบุรณ์จำหน่ายในบ้านเรือนพระไชยบุรณ์เปนเข้า 12 เกวียน 12 ถึง 10 ทนาร รวมเปน

เข้าเปลือก 59 เกวียน 12 ถึง 10 ถนาร” (หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 16 จ.ศ. 1249
เรื่องที่ 185)

นอกจากนั้น เรายังพบข้อมูลว่ากรมการเมืองในท้องถิ่นกดขี่ขูดรีดราษฎรในหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็น
การเดินประเมินเก็บค่านาโดยไม่ยุติธรรมเพื่อหวังส่วนแบ่ง (อ้างใน กิระติกาณณ์ ชื่อตรง 2545, 41) การทำ
หนังสือสัญญาปลอมเพื่อฉ้อโกงไม้ขอนสัก (อ้างใน ศิริวรรณ นุ้ยเมือง 2521, 86) การคบคิดกันเก็บเงินอากร
ประเภทต่าง ๆ แล้วทำตัววิกลจริตปลอมให้แก่ราษฎร พฤติกรรมการทุจริตฉ้อราษฎ์บังหลวงเหล่านี้ย่อมทำให้
บรรดามูลนายทั้งหลาย โดยเฉพาะมูลนายระดับสูงมั่งมีมากขึ้น โดยมูลนายเหล่านี้จะนำเงินตราที่ตนมีไปต่อ
ยอดเพื่อแสวงหาโภคทรัพย์ซึ่งที่พบมากก็คือการนำเงินไปปล่อยกู้เพื่อแสวงหาผลกำไรจากอัตราดอกเบี้ยนั่นเอง

หากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการ: การค้าความ

การตัดสินคดีความเป็นหน้าที่สำคัญของเจ้าเมืองและกรมการเมืองซึ่งให้ผลประโยชน์ตอบแทนเป็นจำนวน
มาก ดังที่ ม.ร.ว.อकिन รพีพัฒน์ (2521, 185-186) ได้อธิบายไว้ว่าการเป็นผู้พิพากษานำพาความร่ำรวยมาให้
โดยเฉพาะผู้ที่ได้รับอนุญาตให้พิพากษาได้ในบ้านของตนเองซึ่งจะทำให้คู่ความและญาติพี่น้องเพื่อนฝูงทั้งหลาย
จำเป็นต้องมาพักอยู่ที่บ้านผู้พิพากษา โดยมักจะนำผลประโยชน์อื่นๆ มามอบให้กับผู้พิพากษาเพื่อเป็นการเอา
อกเอาใจอีกด้วย ดังนั้น การเลี้ยงคดีความไวยืดยาวซึ่งเป็นเรื่องปกติทั่วไปในระบบการปกครองแบบจารีต จึง
สร้างผลประโยชน์โดยอ้อมให้กับผู้พิพากษาเป็นจำนวนมาก

ในกรณีหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 เป็นต้นมาพบว่ามีกรรโง้งเรียนเรื่องการจับราษฎรมา
คุมขังเพื่อเรียกเอาเงินสินบนมากขึ้นเรื่อย ๆ พวกเขาถูกจับจำตรวนขังตะราง บังคับให้ยอมรับความผิด เรียก
เอาเงินค่าธรรมเนียมเกินท้องตรา หรือเรียกสินบน (ตัวอย่างเช่น จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่
160/2; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 269/3; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 133/2;
หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/7 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 173; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/ 9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 47; หจข. ร.5
รล.-ตราน้อย/9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 148; หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 66) พฤติกรรมเช่นนี้
ทวีมากยิ่งขึ้นเมื่อราษฎรมีทรัพย์สินขึ้นมาจากการผลิตและการค้าขาย หลักฐานฉบับหนึ่งให้ข้อมูลว่ามูลนาย
ระดับล่างคนหนึ่งถูกผู้ที่มียศถาบรรดาศักดิ์สูงกว่ากดขี่ลงเอาเงินซ้ำแล้วซ้ำเล่าจนต้องสูญเสียเงินไปเป็นจำนวน
มาก (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 144/2) ส่วนที่เมืองสุโขทัย มีการร้องเรียนว่าขุนมหาดไทย
เมืองศรีสำโรงกับพรรคพวกสมคบคิดกันเรียกเงินจากราษฎรจำนวนมากถึง 160 คนเป็นจำนวนคนละ 2 ตำลึง
(หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 66)

นอกจากนั้น เรายังพบความขัดแย้งระหว่างพระยาอุตรการโกศลเจ้าเมืองพิษัยกับพระยาสุโขไทยซึ่ง
สะท้อนความสำคัญของผลประโยชน์จากการตัดสินคดีความได้เป็นอย่างดี ความขัดแย้งดังกล่าวเริ่มต้นมาจาก
การที่พระยาสุโขไทยถูกตั้งเป็นข้าหลวงไปจัดการเรื่องลำเลียงเสบียงอาหารส่งกองทัพที่เมืองพิษัย แต่ได้เก็บเอา
คดีความในพื้นที่ของเมืองพิษัยไปบังคับว่ากล่าวและออกหมายเรียกเอาค่าธรรมเนียมไว้เป็นอาณัติประโยชน์ จึง
ทำให้พระยาอุตรการโกศล เจ้าเมืองพิษัยทำเรื่องร้องเรียนไปยังราชสำนัก อย่างไรก็ตาม ราชสำนักได้ตอบ

กลับมาว่า “ซึ่งพระยาอุตรการโกศลไม่เชื่อฟังท้องตราซึ่งพระยาสุโขไทยเชิญขึ้นมาแลมีความรังเกียจถือเปรียบ แกร่งแ่งแก่พระยาสุโขไทยผู้เปนข้าหลวงใหญ่ มีใบบอกกล่าวโทษลงไปก็ไม่เปนความขိုးใหญ่ใจความสำคัญดังนี้ ดูไม่ชอบ” (พจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 24 จ.ศ. 1250 เรื่องที่ 53)

หากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการ: การเลี้ยงโจรผู้ร้าย

พฤติกรรมเลี้ยงโจรผู้ร้ายนี้เป็นพฤติกรรมที่สร้างความเดือดร้อนให้กับผู้คนในวงกว้างมากที่สุด และมีที่มาจากการสร้างเครือข่ายในระดับล่างของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในท้องถิ่น เพราะทางราชสำนักมักจะอนุญาตให้ผู้ที่ได้รับแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองโยกย้ายสันทเข้าไปเป็นกรมการเมืองระดับล่างในเมืองของตนเองด้วย โดยอ้างกับทางราชสำนักว่าได้ทำราชการด้วยกันมาเป็นเวลาช้านาน (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 6/2; จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 185/1) นอกจากนี้ คนสนิทเหล่านี้จะนำข้าคนของตนเองติดตามไปด้วยอีกชั้นหนึ่งจนกลายเป็นเครือข่ายอิทธิพลที่เชื่อมโยงกันหลายระดับ หลักฐานหลายชิ้นบ่งชี้ว่าราษฎรถูกกดขี่ขูดรีดจากคนกลุ่มนี้อยู่เสมอ ดังประกาศเมืองพิษณุฉบับหนึ่งในปี พ.ศ. 2433 ได้ระบุไว้ว่า

“แต่ก่อนราษฎรเคยได้รับความกดขี่เบียดเบียนแต่จำพวกเสมียนนายบ่าวทาสของเจ้าเมือง กรมการเมืองและข้าหลวงที่ขึ้นล่องไปมากิจราชการซึ่งยุติภักตามวัดตามบ้าน เมื่อภบเปิดไถ่คนทาส ผลไม่มีหมากมะพร้าวกล้วยส้มแลของเบตตะเล็ดอื่น ๆ เปนต้นที่พึงใจเก็บเอาจับเอาโดยถือ อำนาจนายเพราะเห็นว่าราษฎรเปนชาวบ้านนอกจะไปฟ้องร้องว่ากล่าวกับใครได้” (พจข.ร. 5 ม.51/5 เรื่อง ประกาศต่าง ๆ เมืองพิษณุ (107-22 ต.ค. 111))

หลักฐานที่บ่งชี้ถึงการกดขี่เบียดเบียนในลักษณะนี้มีจำนวนมากและกรมการเมืองมีแนวโน้มที่จะเข้าข้างคนของตนเองผ่านการเลี่ยมสอนทำให้พวกเขาได้รับโทษน้อยลง ตัวอย่างเช่น ในปี พ.ศ. 2374 พระยาตากได้ตัดสินให้ผู้ร้ายลักทรัพย์สามคนต้องเสียค่าปรับคนละหนึ่งชั่ง แต่ทว่าแสนประชาและหลวงยกกระบัตรกลับเอาตัวผู้ร้ายมาเลี่ยมสอนเพื่อลดค่าปรับลงเหลือ 30 ตำลึงเพราะผู้ร้ายเหล่านี้เป็นพรรคพวกของตน (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 28) หรือที่เมืองพิษณุโลกในปี พ.ศ. 2408 หลวงพลต้องเดินทางลงไปร้องอุทธรณ์ถึงกรุงเทพฯ เพราะถูกบ่าวไพร่ของพระไชยบุรณ์ข่มขู่คุกคามหลายครั้ง แต่พระยาพิษณุโลกและพระไชยบุรณ์ไม่ยอมชำระคดีความที่ตนเองร้องเรียน ทางราชสำนักจึงส่งสารตราขึ้นมาให้พระยาพิษณุโลกเร่งเอาตัวคนร้ายที่เกี่ยวข้องมาชำระว่ากล่าวและกำชับว่า “ผู้ใดผิดก็ให้ทำโทษแลทำวันบุตรและหลานหลวงพลเสียบ้าง ให้การเลิกแล้วแก่กัน ทำให้สมแก่ผู้ใหญ่เป็นที่พึงที่นับถือ อย่าให้เข้าด้วยฝ่ายโน้นฝ่ายนี้ ให้คนทั้งหลายครหาติเตียนหมิ่นประมาทได้จึงจะดี” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 243/1)

ในหลายกรณี การร้องอุทธรณ์ต่อศาลหลวงที่กรุงเทพฯ เกิดจากการที่กรมการเมืองไม่กล้าจับกุมผู้ร้ายที่เป็นผู้อยู่ใต้การอุปถัมภ์ของผู้ที่มีตำแหน่งสูงกว่า แม้ว่าจะเกาะกุมตัวผู้กระทำความผิดได้ แต่ก็ไม่สามารถจับกุมเอาไว้ “เพราะเห็นว่าไ้แป้นคนมีชื่อเป็นบ่าวของพระพลสงครามกรมการเมืองนครสวรรค์” (พจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 10 จ.ศ. 1248 เรื่องที่ 56) หรือกรณีของหมอชิดฝรั่งกับลูกจ้างถูกผู้ร้ายดักปล้นที่เมืองขานบุรีรักษา แต่เมื่อจับผู้ร้ายได้แล้วกลับพบว่าผู้ร้ายทุกคนล้วนมีความสัมพันธ์กับกรมการเมืองแทบทั้งหมด ไม่ว่า

จะเป็น “นายก่ายเปนหลานพระวระลักเปนที่ขุนจำเมืองกรมการเมืองขานบุรี นายแป้นเปนที่ขุนรองบุรีขุนหมื่นพระวระลัก นายแจ่มคักท้องมือเปนว่าหลวงอินเสรตั้งบ้านเรือนบ้านกะสังแขวงเมืองบันพตพิไล นายนมเปนทาสพระกำแพงสงครามพระพลกรมการเมืองกำแพงเพชรหนีพระพลนายเงินไป” (หจข.ร.5 ม.2.12ก/2 [297] ใบบอกเมืองกำแพงเพชร (มี.ค.103-2 พ.ค. 110)) ส่วนกรณีของจีนกักเมื่อถูกปล้นได้เอาปืนยิงถูกผู้ร้ายคนหนึ่ง คือ ไอ้อำเป็นว่าพระยาพิษณุโลก และให้การขัดทอดถึง “อ้ายพรมเป็นว่าพระประมุขสมบัตรส่วยเงินในพระราชวังเมืองพิษณุโลกย์ อ้ายเปียบว่าขุนศรีบริวารนิมไพร แขวงเมืองพิไชย อ้ายฟุ้งบ้านวังแขม แขวงเมืองพรหมพิราม อ้ายคาหนีจากตะรางเมืองตาก สำนักอยู่กับนายบัวว่าพระพลเมืองพิษณุโลกย์” (หจข.ร.5.รล.-ตราน้อย เล่มที่ 3 จ.ศ. 51/5 เรื่องที่ 89)

การก่อเหตุ เลี่ยงดู และเข้าข้างโจรผู้ร้ายที่มีสายสัมพันธ์ส่วนตัวกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองเช่นนี้อยู่ในลักษณะของการเอื้อผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน โดยกรมการเมืองก็จะใช้อำนาจและอิทธิพลปกป้องเลี้ยงดูโจรผู้ร้าย ส่วนโจรผู้ร้ายนั้นก็แบ่งปันผลประโยชน์อันได้จากการปล้นไปให้กับกรมการเมืองนั้นๆ ด้วย ดังข้อมูลที่มีผู้มาร้องต่อกรมการเมืองกำแพงเพชรว่า

“อ้ายออนอ้ายกลีนอ้ายนินภากันทำโจรกำลักกระป้อมม้าขายให้กับหลวงพิพิศ แต่ญอมเยาเบาราคาแปดบาตรสิบบาตรแล้วแบ่งปรีให้กับหลวงพิพิศใช้สอยอยู่จนทุกวันนี้บ้าง กับซื้อหนึ่งหลวงพิพิศให้อ้ายฟุ้งอ้ายตาบอ้ายป้อมอ้ายอำอ้ายบุญ บ่าวทาสหลวงพิพิศไปลักเอาวัวและเข้าเปลือกของราษฎรมาให้กับหลวงพิพิศประมารเจ็ดฟัวแปดฟัว แล้วหลวงพิพิศก็ถอดคุมเครื่องฟัวเอาซ่อนไว้บนคือเรือนแต่เข้าเปลือกเอาใส่ยุ้งเป็นเข้าหลวงพิพิศไว้ ผู้มีชื่อเจ้าของจะจับกุมก็กลัวหลวงพิพิศจะให้อ้ายกลีนอ้ายออนอ้ายนินเอาปืนยิงเสียให้ตายจึงหาได้จับกุมว่ากล่าวไม่ อ้ายตาบอ้ายฟุ้งอ้ายป้อมอ้ายบุญบ่าวทาสของหลวงพิพิศจึงได้มีใจกำเร็บลักเอาม้าแลกระป้อมของราษฎรอยู่เนื่อง ๆ” (หจข. ร.5 ม.2.12ก/2 [164] ใบบอกเมืองกำแพงเพชร (มี.ค.103-2 พ.ค. 110))

การที่เจ้าเมืองและกรมการเมืองเลี้ยงโจรผู้ร้ายนี้สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎรพ้อคำเป็นอย่างมาก และการกระทำดังกล่าวเป็นแสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า เจ้าเมืองและกรมการเมืองในฐานะกลไกการปกครองแบบจารีต ไม่สามารถประพฤตินให้อยู่ในระเบียบแบบแผน บังคับใช้กฎหมายอย่างได้ผล มีหน้าซำยังกลายเป็นผู้ที่ละเมิดและสนับสนุนการละเมิดกฎหมายเสียเอง ทำให้พ้อคำสามัญชนทั้งหลายที่อยู่นอกเครือข่ายของเจ้าเมืองและกรมการเมืองไม่มีทางเลือกอย่างอื่นนอกจากเสียจากการเดินทางลงไปฟ้องร้องยังศาลหลวงที่กรุงเทพฯ ซึ่งเปิดโอกาสให้อำนาจจากส่วนกลางขยายเข้ามาชำระว่ากล่าวและควบคุมพฤติกรรมของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในท้องถิ่นได้มากยิ่งขึ้น จุดที่น่าสังเกตก็คือการเดินทางร้องอุทธรณ์ยังศาลหลวงโดยพ้อคำสามัญชนเหล่านี้เกิดขึ้นก่อนหน้าที่กระบวนการปฏิรูปการปกครองโดยชนชั้นผู้ปกครองที่ส่วนกลางจะเริ่มต้นขึ้น

สรุป

การขยายตัวทางเศรษฐกิจในหัวเมืองฝ่ายเหนือตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์จนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ทำให้พื้นที่หัวเมืองฝ่ายเหนือเปลี่ยนจาก “พื้นที่ปลายเขตปลายแดน” ไปสู่การเป็น “พื้นที่ชุมทางการค้า” ที่ดึงดูดให้ผู้คนหลากหลายกลุ่มเดินทางเข้ามาค้าขายและปฏิสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อน การเดินทางเข้ามาของผู้คนจาก “ภายนอก” ที่มี “อำนาจจากภายนอก” คอยสนับสนุนอยู่เบื้องหลังทำให้ชีวิตของผู้คนในหัวเมืองฝ่ายเหนือกว้างไกลและซับซ้อนมากขึ้นตามไปด้วยและทำให้ระบบการปกครองท้องถิ่นหัวเมืองแบบจารีตเริ่มหมดความหมายมากขึ้นไปทุกที กล่าวคือ การปล่อยปละละเลยของส่วนกลางอันมีรากฐานมาจากความไว้วางใจในความสัมพันธ์ส่วนบุคคล ทั้งระหว่างส่วนกลางกับผู้นำระดับสูงในหัวเมืองท้องถิ่น และระหว่างมูลนายระดับล่างกับตัวไพร่ในท้องที่ตามระบบอุปถัมภ์แบบจารีต กลักลับกลายเป็นอุปสรรคต่ออุดมมุ่งหมายของชนชั้นผู้ปกครองกรุงเทพฯ ที่เริ่มจะมีประสบการณ์จากการศึกษาาระบบการปกครองดินแดนแบบอาณานิคม ดังนั้น พฤติกรรมดั้งเดิมของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในหัวเมืองฝ่ายเหนือ จึงถูกมองว่า “มิชอบ” เพราะนอกจากจะไม่เอื้ออำนวยให้ความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของคนกลุ่มต่าง ๆ ดำเนินไปได้อย่างราบรื่นแล้ว ยังมีส่วนสำคัญที่ทำให้ความขัดแย้งขยายตัวอย่างกว้างขวางจากการแสวงหาผลประโยชน์ในทางที่มิชอบ

นอกจากนั้น ปัญหาเหล่านี้ยังถูกเร่งเร้าจากพ่อค้าสามัญชนจำนวนมากที่ยอมเสียสละทั้งกำลังทรัพย์และเวลาเพื่อเดินทางลงไปเรียกร้องหาความยุติธรรมผ่านการร้องอุทธรณ์ต่อศาลหลวงที่กรุงเทพฯ ปรากฏการณ์ดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความปรารถนาถึงระบบการปกครองรูปแบบใหม่ที่มีความเป็น “สากล” และกว้างไกลมากกว่าอำนาจของเจ้าเมืองและกรมการเมืองแบบเดิม ดังนั้น “การปฏิรูปการปกครอง” เพื่อนำเอาอำนาจจากส่วนกลางเข้ามาสร้างและจรรโลงระบบระเบียบของความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจและสังคมจึงเป็นสิ่งจำเป็นและหลีกเลี่ยงไม่ได้ มิเพียงแต่ในความรู้สึกนึกคิดของชนชั้นนำในราชสำนักกรุงเทพฯ เท่านั้น แต่ยังเป็นความปรารถนาของพ่อค้าแม่ค้าสามัญชนในเขตหัวเมืองฝ่ายเหนือด้วย

อย่างไรก็ตาม บทความนี้มีได้ต้องการนำเสนอว่าการปกครองในระบบมณฑลเทศาภิบาลที่ชนชั้นผู้ปกครองสร้างขึ้นจะสามารถจัดการปัญหาต่าง ๆ ให้หมดสิ้นไปและมอบความศิวิไลซ์มาให้ เพราะพวกเราต่างก็รับรู้กันแล้วว่ารัฐและระบบราชการแบบรวมศูนย์อำนาจซึ่งถือกำเนิดมาจากรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้นได้ก่อให้เกิดปัญหามากมายเพียงไรในเวลาต่อมา เพียงแต่ว่า ณ ช่วงเวลาที่ระบบราชการแบบรวมศูนย์ยังไม่ถือกำเนิดขึ้น ปัญหาใหญ่ที่ปรากฏอยู่ตรงหน้าของพ่อค้าสามัญชนในหัวเมืองฝ่ายเหนือก็คือความไร้ประสิทธิภาพของเจ้าเมืองและกรมการเมืองในท้องถิ่น ที่ไม่มีศักยภาพในการเอื้ออำนวยให้ชีวิตทางเศรษฐกิจและสังคมดำเนินไปได้โดยราบรื่น อีกทั้งยังกลายเป็นอุปสรรคขัดขวางต่อความราบรื่นนั้นเสียเองอีกด้วย

เอกสารอ้างอิง

- กัระติกาญณ์ ชื่อตรง. 2545. “สภาพเศรษฐกิจบริเวณลุ่มน้ำป่าสักตอนบน พ.ศ. 2442-2458.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ขวัญเมือง จันทโรจณี. 2534. “ความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจของหัวเมืองฝ่ายเหนือในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2394).” วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1189 เลขที่ 12 ร่างสารตราถึงพระยาพิษณุโลกว่าด้วยเรื่องให้ส่งครอบครัวท้าวพิน ท้าวเสมอใจ และครอบครัวเมืองสระบุรีลงไปกรุงเทพฯ.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1191 เลขที่ 1 เรื่องตั้งขุนจำเริญรักษาเป็นเจ้าภาษีไม้ขนสัก.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1193 เลขที่ 28 ใบบอกหลวงอาต กรมการเมืองตากเรื่องปู้รายลักทรัพย์นางคัม นายครุช นางน้อย.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1199 เลขที่ 28 ใบบอกเมืองกำแพงเพชรส่งผลเร่งที่จัดซื้อ จ.ศ. 1199.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1204 เลขที่ 18 ร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยานครสวรรค์เรื่องตั้งเงินยกเป็นขุนนิคมประเทศนายอำเภอจีนกับร่างทานบนประกันเงินยก.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1206 เลขที่ 160/2 ร่างสารตราพระยามหาอำมาตย์ถึงหลวงพล กรมการเมืองพิจิตรด้วยพระปลัดบองส่งเรื่องราวกล่าวโทษข้าราชการเมืองพิจิตรให้ส่งตัวข้าราชการเหล่านั้นลงไป ณ กรุงเทพฯ.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1207 เลขที่ 269/3 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงหลวงนา หลวงวัง หลวงมหาตไทย หลวงคลังกรมการเมืองสุโขทัยให้ชำระเรื่องความเงินมี.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1210 เลขที่ 185 ร่างตราเรื่องราวนายดวง นายเกิด กล่าวโทษพระยาณรงค์.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 3 จ.ศ. 1212 เลขที่ 144/2 ร่างหนังสือพระยาราชนิกุลถึงพระยาเพชรบูรณ์เรื่องหลวงอินทร์กล่าวโทษพระยาเพชรบูรณ์กับกรมการเมือง.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1212 เลขที่ 124 เรื่องราวแย้มภรรยาหลวงมหาตไทยยื่นความเรื่องลูกหนี้หลวงมหาตไทยเมืองสวรรคโลก.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1212 เลขที่ 144/2 ร่างหนังสือพระยาราชนิกุลถึงพระยาเพชรบูรณ์เรื่องหลวงอินทร์กล่าวโทษพระยาเพชรบูรณ์กับกรมการเมือง.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 146 หลวงสุนทรพิทักษ์กราบทูลเรื่องการชำระความเอาเงินค่าภาษีไม้ขนสักทำพระที่นั่ง.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1213 เลขที่ 6/2 ร่างสารตราถึงหลวงมหาตไทย กรมการเมืองพิษณุโลก โปรดเกล้าฯ ตั้งหลวงอนุรักษ์ภักดี เป็นพระจ่านองอักษร ผู้ช่วยราชการ.
- จดหมายเหตุการณ์ที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 133/2 หนังสือพระยามหาอำมาตย์ถึงพระชกตาเรื่องฤทธิ พระวิชีวิตรักษาปลัดเรื่องอ้ายสิทธิกล่าวโทษพระยาตากรายเงินสินไหม.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 134/3 สารตราถึงพระยาสุวรรณคโลก พระยาสุโขทัยเรื่องให้ข้าหลวงขึ้นไปชำระลูกหนี้หลวงประเทศ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 56/1 สารตราถึงเมืองพิษณุโลก ให้ขุนพิสุทสุหาผัด ขุนวิจารณ์คำวี ข้าหลวงขึ้นมาชำระเรื่องเงินค่านา.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 185/1 สารตราถึงเมืองนครสวรรค์ เรื่องให้ชำระเลิกติดตัวพระนครป่าหมาก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เลขที่ 47 ถึงเมืองอุทัยธานี เมืองตาก ให้แต่งกรมการสืบจับพวกมอญที่หนีมา 12 ครอบครัว.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 47 หนังสือเจ้าพระยาจักรีมาถึงพระยาตาก พระศักดาเรื่องฤทธิพระวิชิตรักษา กรมการเมืองตาก ด้วยโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งพระพลสงครามนายกองด่านเป็นที่พระสยามสิมาณรัษฎางวาง ให้บังคับว่ากล่าวพระหลวงขุนหมื่นชาวด่านทั้ง 4 ด่าน.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 76/3 สารตราถึงพระยาสุโขทัย ตั้งให้ขุนกำแพงเป็นที่หลวงสัสดีหมื่นฤทธิเป็นหลวงเทพบาล.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1216 เลขที่ 81/1 หนังสือว่าด้วยเงินวรขอหนังสือไปค้าขายเมืองตาก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1217 เลขที่ 24/1 ร่างสารตราถึงพระยาสุโขทัย โปรดเกล้าฯ ตั้งหลวงคลังเป็นที่พระสิริมาวังที่เจ้าเมืองศรีสำโรงตามขอ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 104 หนังสือพระราชเสนาฯ มาถึงเจ้าเมืองกรมการด่านด้วยทุกตำบล.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 159/2 สารตราถึงหลวงเทพน, ข้าหลวงเมืองอุทัย, เรื่องนายทัพฟ้องกล่าวโทษหลวงสรวิชิต รายเงินสักเลก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1220 เลขที่ 33/7 ร่างสารตราถึงผู้รักษาเมืองพิจิตร โปรดเกล้าฯ พระราชทานเครื่องยศ แลนามสัญญาบัตร ตั้งให้นายพุ่มมหาดเล็ก เป็นที่พระเทพาธิบดินทร์รงค์สือไชยอภัยพิริยพาหะ เจ้าเมืองพิจิตร.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 121/2 สารตราถึงพระยาตาก พระวิชิตรักษา เรื่องอำนวยความสะดวกและความปลอดภัยแก่เซอร์รอบเปิดฯ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1221 เลขที่ 211 เรื่องที่ 1 ร่างตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาอุทัยฯ เมืองอุทัยธานี เรื่องตอบรับฝางส่วยกองหลวงฤทธิกำแพง.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1222 เลขที่ 3 สารตราถึงเมืองพิชัย ว่าได้ตั้งหลวงศรีณรงค์เป็นที่หลวงจำนงภักดี นายกองขึ้นมาควบคุมขุนหมื่นตัวเลกรับทำส่วยทองแดงมูลเกล้าฯ ถวาย.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1223 เลขที่ 291 พระวิชิตรักษาปลัดและคณะกรรมการบอกเรื่องเอาเงินส่วยกองพระอินทศิริไปซื้อน้ำรัก 300 บอก.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1226 เลขที่ 25/2 2 คัดบอกพระยาสยามสิมานุรักษ์จางวางกองด่านเมืองตากว่าได้รับพระราชหัตถเลขาทราบพระกระแสแล้ว ได้นิมนต์พระสงฆ์ 7 รูปเจริญพระพุทธมนต์เย็น เช้าฉันและเวียนเทียนสมโภชพระราชหัตถเลขา 3 วัน กับขอหลวงภักดีผู้ช่วยเป็นที่พระอินทศิรี.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 24/2 ร่างพระบรมราโชวาท สำหรับที่พระสยามสิมานุรักษ์.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 243/1 ร่างตราให้นายเจ้าพระยาภูธราภัย ถึงพระยาพิษณุโลกและกรรมการเมืองพิษณุโลก เรื่องให้ส่งตัวนายแผนกับคนมีชื่อลงมาชำระว่ากล่าวกับหลวงพลและขุนอาญาราย ถูกกล่าวหาว่าไม่ตัดสินใจ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 25/2 ร่างสารตราถึงพระยายกกระบัตรกรมการเมืองพิไชย โปรดเกล้าฯ เลื่อนพระปลัดเป็นที่พระยาอุตรกาลโกศลแล้ว.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 161/1 ขุนเทพอากรขอให้เมืองพิชัย เมืองพิจิตร เมืองอุตรดิตถ์ ได้ถามเรื่องเงินเทียนชุนนำสุราบารันขึ้นไปขาย.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 334 ร่างตราถึงพระยาอุทัยธานี พระปลัดกรมการเมืองอุทัยธานี ให้จัดหาที่ว่างเปล่าหรือเช่ามาให้มองปิดกับพวกคนพม่าในบังคับอังกฤษทำตามความต้องการ.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 57 ร่างสารตราถึงพระยานครสวรรค์ กรมการเมืองนครสวรรค์ โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหลวงอนุรักษ์ภักดีกรมการเมืองมหาดไทยในพระบวรราชวังเป็นที่พระบรรพตภูมาธิการเจ้าเมืองบรรพตพิสัยแล้ว.

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว, และ วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. 2540. พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน; และ, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมา กับ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. กรุงเทพฯ: สำนักราชเลขาธิการ.

เฉลี่ยว ทองอุไทย. 2548. เฉลียว-สุภา ทองอุไทย. ม.ป.ท.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. 2545. เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: มติชน.

เดช บุนนาค. 2556. การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435-2458: กระทรวงมหาดไทย สมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: สถาบันดำรงราชานุภาพ.

เนื่ออ่อน ขวัญทองเขียว. 2559. เปิดแผนยึดล้านนา. กรุงเทพฯ: มติชน.

พรเพ็ญ อันตระกูล, และ อัจฉราพร กุมทิสสมัย, บก. 2527. ความเชื่อพระศรีอารีย และ กบฏผู้มีบุญในสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์.

ภิญญพันธุ์ พงนะลาวัณย์. 2565. สยามมานิคมนมณฑลพายัพ ปฏิบัติการสำรวจและผลิตพื้นที่เมือง ชนบท ป่าเขา กับการสร้างความศิวิไลซ์. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

- วรารณ เรืองศรี. 2556. “การค้าขายแดนและการปรับเปลี่ยนรูปแบบของรัฐบริเวณตอนในของเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นทวีป ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 19 ถึงต้นคริสต์ศตวรรษที่ 20.” วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วุฒิชัย มูลศิลป์, และธรรมนิธย์ วรารณ บรรณาธิการ. 2525. *กบฏขวาว*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- วุฒิชัย มูลศิลป์, และสมโชติ อ๋องสกุล. 2524. *มณฑลเทศาภิบาล: วิเคราะห์เปรียบเทียบ*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- ศิริวรรณ นุ้ยเมือง. 2521. “การปกครองมณฑลพิษณุโลกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2437-2453.” วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- หจข. ร.5 ม.2.12/4 ใบบอก (นครสวรรค์).
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 10 จ.ศ. 1248 เรื่องที่ 56 นครสวรรค์ ให้พระพิรมราชาเชิญตราภัตว์อำแดงแซมขึ้นมาพร้อมด้วยเจ้าเมืองกรมการเมืองให้เกาะตัวพระพลสงครามมาบังคับให้ส่งตัวอายแอนแล้อยมีชื่อผู้ร้าย.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 11 จ.ศ. 1248 เรื่องที่ 125 เมืองกำแพงเพชร ให้พระยกกระบัตรกรมการเมืองส่งตัวพระยากำแพงเพชรกรมการเมืองให้ข้าหลวง หลวงภักดีอุร.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 24 จ.ศ. 1250 เรื่องที่ 90 เมืองพิษณุ ให้หาตัวพระยกกระบัตรมาถามดูรายนายบัวคนมีชื่อยื่นเรื่องราวกล่าวโทษพระยกกระบัตรด้วยเรื่องเกณฑ์นายบัวคนมีชื่อไปราชการทัพ.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่ม 9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 66 เมืองสุโขทัย ให้ชำระความนายกลั่นอำแดงเอมอำแดงหลวงนายทับแลความปะหะมัตอาลิสบายฟ้องนายกลั่นอำแดงตุ้มคนมีชื่อว่าเป็นเจ้าสำนักอายผู้ร้าย.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 119 จินปีขึ้นไปทวงลูกหนี้ที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 155 เมืองตาก ความขิลยออันตอเนียวมาระเกตเปเรรากงสุลเยเนออราลโปรตุเกสมีหนังสือยื่นเรื่องราวเงินจันสินคนในบังคับโปรตุเกสมายังเจ้าพนักงานกรมมหาดไทย เรื่องน้ำสุราที่จันมองหะรับซื้อจากจันจันสินไปจำหน่าย ณ เมืองตาก.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 171 เมืองพิจิตร เรื่องจับตัวลูกจ้างของจีนไปไคบุญคนในบังคับฝรั่งเศสมาอายัดไว้ว่าขายน้ำสุราต่างประเทศ.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 172 เมืองพิษณุโลก ความจับน้ำสุราต่างประเทศของจีนไปไคบุญคนในบังคับฝรั่งเศสให้ลูกจ้างนำไปจำหน่ายที่หัวเมืองฝ่ายเหนือ.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 35 เมืองกำแพงเพชร ความพระปลัดหลวงมหาดไทยหลวงเมืองเพนนี่จันนังบังคับฝรั่งเศส.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย เล่มที่ 2 จ.ศ. 1239-1242 เลขที่ 9 เมืองพิจิตร ให้ชำระความจันแตโคนที่ในบังคับกงสุลฮอลันดาถูกบิดพลิ้วเรื่องเงินค่าน้ำสุรา.

- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/7 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 173 เมืองพิจิตร ให้ส่งตัวกรรมการคนมีชื่อให้แก่ข้าหลวงผู้เชิญตรา
เรื่องความอ้าแ่งทับทมิอุธ.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 66 เมืองสุโขทัย ให้ชำระความนายกลั่นอ้าแ่งเอมอ้าแ่งหลวง
นายทับลความปะหะมัตอ้าลียายฟ้องนายกลั่นอ้าแ่งตุมคนมีชื่อว่าป็นเจ้าสำนักอ้ายผู้ร้าย.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 98 เมืองสุโขทัย ให้มอบไม้ขรศักให้กับจินตันขุนกิมคนในบังคับ
ฝรั่งเศสไป 95 ต้น รายไม้ไผ่ตัดไว้ที่เมืองสุโขทัย.
- หจข. ร.5. รล.-ตราน้อย เล่ม 24 จ.ศ. 1250 เรื่องที่ 53 เมืองพิไชย ตอบชำระความแลจัดการส่งลำเสียงเสียง
อาหารกองทัพกับให้พระยาอุตรการพิงบังคับกับพระยาสุโขทัย.
- หจข. ร.5.รล.-ตราน้อย เล่มที่ 16 จ.ศ. 1249 เรื่องที่ 185 เมืองพิษณุโลกย์ ให้เอาเงินค่าข้าวของหลวงจัดซื้อเข้า
ขึ้นฉางไว้จ่ายไพร่พลกองทัพกับส่งคำให้การพระไชยบุธรขึ้นไปด้วย.
- หจข. ร.5.รล.-ตราน้อย เล่มที่ 3 จ.ศ. 1240-1241 เรื่องที่ 89 เมืองพิไชย ตอบบรายความผู้ร้ายปล้นจันท.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/ 9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 47 เมืองกำแพงเพชร ให้พระยากำแพงเพชรกรรมการเร่งชำระความ
เงินหยงหากันเรื่องช้างตามเรื่องราวอ้าแ่งอินให้แจ้งโดยเร็ว.
- หจข. ร.5 รล.-ตราน้อย/9 จ.ศ. 1247 เรื่องที่ 148 เมืองนครสวรรค์ ถึงพระยานนครสวรรค์แลเจ้าเมืองกรมการ
หัวเมืองรายทางให้ปล่อยเรือเข้าเงินเจ้าฮวดนายอากรเตาสู่ราขึ้นไปเมืองตากโดยเร็ว.
- หจข.ร.5 ม.2.12ก/2 [164] ใบบอกเมืองกำแพงเพชร (มี.ค. 103-2 พ.ค. 110).
- หจข.ร.5 ม.2.12ก/2 [297] ใบบอกเมืองกำแพงเพชร (มี.ค. 103-2 พ.ค. 110).
- หจข.ร.5 ม.48/2 เรื่องรายงานพระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพเสด็จตรวจราชการมณฑล
นครสวรรค์ ร.ศ. 117.
- หจข.ร.5 ม.51/5 เรื่อง ประกาศต่าง ๆ เมืองพิไชย (107-22 ต.ค. 111).
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. 2521. *สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2416)*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- Stapanawatana. Jiraporn. 1996. "A Study of Political, Economic, and Social Conditions in the
Reign of King Rama III, 1824-1851." PhD dissertation., Monash University.